

SZEMLE

KISS BALÁZS – VARGA BÁLINT

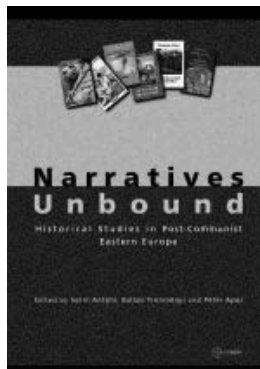
Apró lépések a pozitivizmus után *Történetírás az átalakuló Közép-Európában**

Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor (szerk.):
*Narratives Unbound. Historical studies in post-communist
Eastern Europe.*

Budapest, Central European University Press, 2007. 512 oldal

Ismét fontos könyv született meg a Közép-Európai Egyetem (CEU) történetírói műhelyében: ezúttal hat posztzocialista ország 1989 utáni történetírásának fejleményeibe kaphatunk betekintést. A könyv hat fejezetre oszlik, amelyek rendre a magyar, lengyel, a cseh, a szlovák, a román és a bolgár historiográfia 1990-es évekbeli teljesítményét vizsgálják. A szerzők magasan képzett, fiatal történészek, akik nem csak hazájukban, hanem a CEU-n vagy más nyugati intézményekben is megfordultak. A szerzők kiválasztása tehát igen szerencsés, mert a tanulmányok írói csak részben tagjai a nemzeti történetírói struktúráknak. Így a kívülálló elfogulatlanságát tudják ötvözni a „céhen” belüliek tájékozottságával.

A fejezetek nagyjából hasonló felépítést követnek: az 1945 utáni historiográfiai és tudománypolitikai fejlemények áttekintését az intézményi

* A recenzió általános részét, illetve Apor és Trencsényi tanulmányának elemzését Varga Bálint, a szlovák történetírásról szóló részt Kiss Balázs írta.

keretek ismertetése követi, majd az adott ország 1989 utáni történetírását ismerteti(k) a szerző(k). A tanulmányok végén gazdag bibliográfia segíti az olvasót az adott historiográfiában való eligazodásban.

A mű legnagyobb érdeme, hogy egyáltalán elkészült. Ugyanis a nyugati trendekkel ellentétben Közép-Európában sem a historiográfia, sem az összehasonlító elemzés nem nyert elég teret. Elég csak megnézni egy átlagos állami egyetem történelem szakának kurzusait, és bárki meggyőződhet erről. A regionális összehasonlítás hiánya pedig erősíti a nemzeti különlegesség mítoszát, és ezáltal nyilvánvalóan komoly félreértésekhez vezethet. A historiográfia, a történelmi önreflexió (és általában a történész feladatáról, módszereiről való gondolkodás) csekély súlya szintén a közép-európai hagyomány sajnálatos része, aminek egyik következménye térségünk történeleinek alacsony módszertani képzettsége, és ennek folyamányaként a kronologikus politika-történetírás dominanciája.

Sajnos a könyv néhány módszertani hiányossággal is küzd. A leginkább szembeötlő hiány a tanulmányok időbeli korlátja: egy rövid történelmi áttekintés után az 1990-es évek historiográfiáját tárgyalják részletesen, de az ezredfordulón innen már nem nagyon merészkednek át. A módszertani bevezetést jegyző Sorin Antohi írásából¹ sajnos nem derül ki, hogy mi az oka ennek a nehezen megindokolható gyakorlatnak. Vajon milyen törést jelentett a 2000. év a közép-európai történetírásban? Megítélésünk szerint semmilyen, ezért a vizsgálat leszűkítése a rendszerváltás utáni évtizedre több mint sajnálatos. Már csak azért is előnyösebb lett volna a vizsgálatot egészen a könyv megírásáig folytatni, mert a harmadik évezred elejére nőtt fel és kezdett el alkotni az az első generáció, ami már 1989 után kezdte meg egyetemi tanulmányait, gyakran nyugati intézetekben képezte tovább magát, és felszívta magába a legfrissebb módszertani irányokat. Annál is érthetlenebb ennek a generációnak a negligálása, mert a könyv szerzői is ennek a korosztálynak a tagjai.

Szintén igen furcsa a könyv tagolása a nemzeti történetírások alapján. Az összehasonlító módszereire méltán büszke CEU műhelyéből ezúttal egy olyan mű került ki, amelyik csak jóindulattal nevezhető összehasonlító munkának. A fejezetek között szinte semmilyen átjárás nincs, a szövegek egyáltalán nincsenek kapcsolatban egymással. Az olvasó kap

¹ Vö. *Sorin Antohi*: Narratives Unbound: A Brief Introduction to Post-Communist Historical Studies.

hat, önmagában értelmes és kerek történetet hat ország történetírásáról,² de az nem derül ki, hogy ez miért is összehasonlítás. Hiányoznak azok a komparatív fejezetek, amelyek megmutatnák, hogyan dolgozták fel a vizsgált országok tudósai a kommunista múltat, a nemzetépítés időszakát vagy az egymással ápoltságot kapcsolataikat. A hat ország historiográfiájának párhuzamos elemzésénél úgy alkothattak volna a szerzők mélyebb összehasonlítást, ha pl. a nemzetépítésre, a holokausztra, 1945-re vagy a kommunista rendszer elleni forradalmakra reflektáló történések munkáit elemzik egy-egy fejezetben az országhatárokon átívelve. A hat különálló fejezet azonban jó alapot biztosít egy ilyen, valódi összehasonlító mű elkészítéséhez.

A vizsgált országok kiválasztása szintén esetlegesnek tűnik. Az előszóban nem kapunk kielégítő magyarázatot arra, miért maradt ki a könyvből a térség többi állama, ahol legalább annyira izgalmas folyamatok játszódtak le a történetírásban, mint az elemzett országokban. Csak remélni lehet, hogy a többi balkáni ország és a volt szovjet köztársaságok sem maradnak ki, és a következő kötetben ezekről találunk elemzést.

A könyv magyar fejezetét két fiatal magyar történész, Apor Péter és Trencsényi Balázs jegyzi. Mindkét szerző a CEU munkatársa, Trencsényi a közép-európai összehasonlító eszmetörténet egyik legtehetségesebb képviselője, Apor pedig az 1945 utáni magyar társadalomtörténet szakértője.

A cikk először bemutatja a magyar történetírás 1945 utáni fejleményeit, ezzel történeti kontextusba helyezi későbbi mondandóját. Ezek után az 1990-es évek változó intézményi környezetét elemzi, majd az egyes történetírói iskolákat tárgyalja. A szerzők szerint a rendszerváltás utáni legfontosabb változás a társadalomtörténet súlyának növekedése, ami számtalan műhely, folyóirat és könyv létrejöttében manifesztálódott. A társadalomtörténeti megközelítések általában a nyugati történettudomány módszereit veszik át, de egységes agendával nem tudnak fellépni

² Vö. *Balázs Trencsényi and Péter Apor: Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s; Maciej Górný: From the Splendid Past into the Unknown Future. Historical Studies in Poland after 1989; Pavel Kolář and Michal Kopeček: A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography After 1989; Zora Hlavičková: Wedged Between National and Trans-National History: Slovak Historiography in the 1990s; Cristina Petrescu and Dragoș Petrescu: Mastering vs. Coming to Terms with the Past. A Critical Analysis of Post-Communist Romanian Historiography; Ivan Elenkov and Daniela Koleva: Historical Studies in Post-Communist Bulgaria. Between Academic Standards and Political Agendas.*

az intézményi és módszertani széttöredezettség miatt – állítják a szerzők. Több kritikával kezeli a tanulmány a magyar eszmetörténet teljesítményét. Trencsényi és Apor elsősorban módszertani hiányosságokra hívja fel a figyelmet, mivel állításuk szerint a magyar eszmetörténet nagyobb része nem követi a nyugati trendeket, de pozitív példákat is említ (pl. Kontler Lászlót, Bence Györgyöt vagy Ludassy Máriát).

A tanulmány következő fejezetei sorra veszik a középkorral, kora újkorral, 19. századdal és jelenkori történettel foglalkozó historiográfiáját. Külön fejezetként szerepel a magyarországi zsidók történetével foglalkozó irodalom, mint a rendszerváltás utáni történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ága. Szintén külön tematikus egységet képez a Közép-Európával foglalkozó történetírás, ahol a szerzők elsősorban a magyarság és szomszédjainak kapcsolatát tekintik át.

Bár a szerzők láthatólag arra törekedtek, hogy valóban minden fontos műről beszámoljanak, komoly munkák maradtak ki a vizsgálatból. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerzők csak elvétve foglalkoztak az ezredforduló utáni eseményekkel. Így olyan fiatal történészekről nem esik szó, akik első monográfiáikkal a 2000-es évek elején kerültek be a köztudatba. Kimaradt pl. a hódoltsággal foglalkozó Molnár Antal, a reformkori pesti egyesületekről író Tóth Árpád, a Teleki Pálról szóló mértékadó monográfiát jegyző Ablonczy Balázs, a magyar és román kommunizmust új megvilágításba helyező Stefano Bottoni, a lengyel és erdélyi kora újkor kutatója, Horn Ildikó, a 18. századi nemesség és országgyűlések összehasonlító kutatásában érdemeket szerzett Szijártó István vagy a sporttörténelemmel és Trianon utóéletével foglalkozó Zeidler Miklós. Ugyanakkor pozitív, hogy néhány olyan fiatal is felbukkan a tanulmány lapjain, akik ugyan önálló monográfiával még nem rendelkeznek, de eddigi munkásságuk alapján teljes joggal érdemelnek helyet a magyar történetírásban.

Szintén elég kevés szó esik a magyar kisebbségekkel és Közép-Európával foglalkozó történészekről. Bár ezzel a témával nagyon sokan foglalkoztak, a tanulmány szerzői alig három-négy nevet és életművet említenek. Pedig Kiss Gy. Csaba, Filep Tamás Gusztáv vagy Bárdi Nándor mindenképpen megérdemelték volna, hogy bemutatásra kerüljenek.

Az egyes szerzők kihagyásánál is furcsább egyes műhelyek teljes negligálása. Bár a tanulmány többször is kénytelen megállapítani a politikatörténeti megközelítés dominanciáját, a társadalomtörténeti központok között mégsem kerül bemutatásra az ELTE-n működő Atelier, pedig a Granasztói György vezette tanszék úttörő munkát vállal a francia társa-

dalom- és gazdaságtörténet módszereinek hazai alkalmazásában. Szintén nem esik szó az egyik legszínvonalasabb folyóiratról, a *Múltunk*ről. Bár nem a nemzeti történeti kánon része, az ókortörténeti műhelyek szintén megérték volna néhány sort, különösen úgy, hogy a magyar ókortörténetészek közül többen is komoly nemzetközi hírnévvel rendelkeznek.

Trencsényi és Apor többször is hangsúlyozzák, hogy a magyar történetésszakma nagyon jól elhatárolható csoportokra oszlik módszertani megközelítésük, témaválasztásaik és az ezekből gyakran következő politikai szerepük gyanánt. Mivel azonban a politikatörténeti megközelítés továbbra is domináns maradt, a szerzők konklúziója szerint a magyar történeti narratívák nem mutatnak elég változatosságot, mivel nem képesek befogadni más szempontokat (pl. gender, oral history, stb.)

Amint a többi tanulmányból kiderül, Magyarország egyáltalán nem egyedül ebből a szempontból, mivel a térség többi államában is a monolitikus, politikai eseményekre alapozó történetírás a meghatározó. A pozitívista politikatörténeti iskola dominanciáját azonban egyre több helyen próbálja megtörni az a fiatal generáció, aki éppen az utóbbi években lépett színre, ezért talán valamivel pozitívabb a kép, mint amit a két szerző a kilencvenes éveket elemezve fest.

Zora Hlavičková tanulmányában a nemzeti és a nemzetek (nemzetiségek) közötti narratívában vizsgálja a szlovák historiográfiát az 1990-es években. A szerző Prága, Budapest, Bécs és Pozsony egyetemein sajátította el sajátos közép-európai nézőpontját. A szerző, aki a két háború közötti Magyarországról cseh nyelven írt könyvet, ebben a tanulmányában az 1990-es évek szlovák történetírásának ismertetésére tesz kísérletet.

A tanulmányt nehéz összevetni a kötet többi fejezetével, mivel itt egy születő állam fiatal történetírásával állunk szemben, ellentétben a többi tanulmányban vizsgált országokkal. Hlavičková a tanulmány elején a szlovák történetírás gyerekkori betegségeire hívja fel az olvasó figyelmét. A szlovák politikai nemzet a kilencvenes években kísérletet tett arra, hogy konstruáljon egy önálló nemzeti történelmet. Ezzel is magyarázható a nemzeti narratíva a politikatörténet-írás nagyobb jelentősége a vizsgált korszak történetírásában.

A szerző különleges helyzetben van, hiszen egy fiatal állam fiatal történetírását kell ismertetnie. A nemzeti narratíva felől közelíti meg a szlovák történetírást, azonban szükségesnek tartja egy külön fejezetben a '89 előtti előzmények ismertetését. A szerző szerint 1918 éles választóvonal a szlovák történetírásban. A szlovák nemzeti mozgalom

eddig az időpontig a multietnikus magyar állam keretein belül működött. A csehszlovák állam által létrehozott, csehszlovák politikai nemzet keretei között 1918-ban létrejött a szlovák történelemírás, meglehetősen erős cseh kapcsolatokkal. Ebben elsődleges szerepet játszott a pozsonyi Comenius Egyetem létrehozása közvetlenül az államfordulat után. Ez lehetővé tette a történészek hazai szakmai képzését. Az egyetem tanárai főképp cseh tudósokból kerültek ki, mivel csak nekik volt megfelelő szakmai képzettségük.

A szerző intézménytörténetileg a szlovák történetírás létrejöttét három fontos eseményhez köti. A Comenius Egyetem létrehozásával 1921-ben megteremtődött egy önálló szlovák historiográfia alapjainak az intézményi feltétele. Azonban a cseh nemzeti narratíva erős személyi kapcsolatok révén jelen volt a pozsonyi szlovák történelem tanszéken, így a cseh interpretáció jelentős hatással volt a két világháború közötti szlovák történetírára.

A szlovák történelemírás második – leszámítva az önálló Szlovák állam rövid életű intézeteit – jelentős intézménye az 1950-es években az Akadémia mellett létrejött Történeti Intézet felállítása volt, amely a korszakra jellemző erős ideológiai befolyás alatt állt.

A harmadik jelentős esemény az 1990-es évek elején játszódott le. A felsőoktatás elitista hagyományaival való szakítás, a tömegoktatás megjelenése, az újonnan létrejött egyetemek történelemtanszékei a szlovák történelemírást Pozsonyon kívül is művelhető tudománnyá tették.

A szerző nem tesz különbséget az 1989–1993 közötti Csehszlovák állam keretei között nagyfokú autonómiával rendelkező szlovák és az 1993 utáni független Szlovákia historiográfiája között. Talán megérné a vizsgálódás tárgyát a csehszlovakizmus jelenléte és a független állam létrejötte a historiográfiában az 1990-es évek elején.

A tanulmány jelentős része általános szinten elemzi a szlovák történetírást, Lubomir Lipták, Elena Mannova és Dušan Kováč műveiből való idézetek a szlovák történetírás jelenlegi legfőbb irányvonalait mutatják be. Az említett szerzők műveit és az ott felmerült kérdéseket azonban nem elég mélyrehatóan ismerteti Hlavičková.

Hlavičková a 20. század hatvanas-hetvenes-nyolcvanas éveinek marxista történetírásával foglalkozó alfejezetében talán egy bekezdést megérdemelne a történelmi személynevek helyesírásával kapcsolatban a szlovák és a magyar történészek között lezajlott vita. A Csehszlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság két albizottsága 1985-ben a történelmi sze-

mélynevek helyesírásával kapcsolatban eltérő állásfoglalást adott ki. A kilencvenes évek politikai vitáiban is jelentős helyet kap a személynevek írása, amely előszeretettel merített érveket történeti művekből.

Az 1990-es években előbb az ideológiai korlátok leomlása, majd a cseh kapcsolatok lazulása és az önálló Szlovákia megszületése 1993-ban változásokat eredményeztek az intézmények, a kutatóhelyek és a kiadványok tekintetében is. Az 1989-es fordulat előtt az Akadémia Történeti Kutatóintézetében és a Comenius Egyetem történelem tanszékén összpontosult a történészképzés. A kilencvenes évek változásai, a felsőoktatás tömegessé tétele az új egyetemek, főiskolák megjelenése létrehozta a történettudomány új képzési helyeit.

A „bársonyos” forradalmat követően a történészek szükségét érezték a korábbi ideológiailag zárt keretek megszüntetésére. Politikatörténeti és a nemzeti mozgalommal kapcsolatos művek nagy számban születtek a kilencvenes években. Dušan Kovač a szlovák történetírás virágkorának tekinti ezt az időszakot. Az előző évtizedben sok mű íródott, azonban többségük a hagyományos nemzeti l'udák hagyományokat követte. A két világháború közötti Andrej Hlinka vezette l'udák népi-nemzeti-populista mozgalom az ellenzéki anti-kommunista körök meghatározó eszmei háttérévé vált. Az erős gyökerekkel rendelkező l'udák történetírás nemzeti nézőpontra keresztül értelmezte a múltat. A szlovák historiográfia ezen ága ambiciózus célokkal lépett elő a történelemoktatás területén is. Komoly hatással volt a közgondolkodásra a kilencvenes években a nagy vitát kiváltott Milan Ďurica nevéhez köthető könyv. Az 1990-es évek közepén nem volt hivatalos történelemtankönyv, ezért a történelemoktatásban Anton Špiesz és Milan Ďurica kézikönyveit használták, melyek a nacionalista kliséket (a szlovák nemzet ezeréves útját a függetlenség elnyeréséhez) erősítették fel. Az utóbbi szerző a fasiszta szlovák állammal való szimpátiáját sem palástolta, ráadásul a közvéleményre is jelentős hatást gyakorolt az oktatási tárca által támogatott és az iskoláknak ingyen eljuttatott könyve. Hlavičková azon állítása, hogy a l'udák hagyomány a szlovák történetírásban nem tett szert komoly befolyásra, az említettek alapján nem állja meg a helyét. A történelmi emlékezetben, a kollektív nemzeti tudatban a nemzeti szimbólumok terén máig nagy hatással vannak az 1990-es évek nacionalista művei.

A szerző szerint az 1990-es években új paradigmák nem jelentek meg, a szlovák historiográfiának a pozitivisták politikatörténet maradt a fő irányzata. Az új módszerek és irányzatok alkalmazásánál is

(egyháztörténet, zsidóság története, művelődéstörténet, gender studies) csak elvétve vannak jelen az identitás, emlékezet, sztereotípiák és mítoszok problémái. A történelmi művek többsége a hagyományos pozitívista keretek között íródta. Amennyiben a jelenlegi évtizedet is vizsgálta volna a szerző, akkor ennél kedvezőbb képet kapnánk, több jelentős, korszakalkotó a hagyományos történetírással szakító vállalkozás született az elmúlt években. Ezek közül kiemelném az Akadémia vállalkozását (Myty naše slovenské) a korábbi sémák, mítoszok, történelmi tradíciók ismertetésével kapcsolatban.

A regionális történelem a 20. században marginális szerepet játszott Szlovákiában. Napjainkban a regionális és helyi történészek egyre nagyobb területét alkotják a történetírásnak. A helytörténet figyelem középpontba kerülésével a számos nemzeti és helyi kisebbség jobb megjelenési helyét látja. Hlavičková, követve Szlovákia 1980-as évekbeli közigazgatási beosztását, három régiót különböztet meg (Nyugat-Szlovákia, Közép-Szlovákia, Kelet-Szlovákia), amely sem napjaink új regionális szerkezetével, sem a történelmi hagyományokkal nem esik egybe, ezért szerencsésebb lett volna, ha a szerző ez utóbbi szempontok alapján végezte volna vizsgálódását.

A szlovák történetírás egyes képviselői a vallási sokszínűséget, multikulturalizmust és multietnicitást követik. Ezek közül is a legjelentősebb a multietnicitás. Hlavičková talán nagyobb helyet szentelhetne a nemzetiségek regionális történelmeinek: magyaroknak, ruszinoknak, németeknek és az ukránoknak, az intézménytörténet mellett az egyes művek és szerzőik bemutatásának.

Hlavičková részletesen elemzi a magyar nemzeti kisebbség tudományos intézményrendszereit. A szlovákiai magyar tudományos élet egyik jelentős intézménye a Fórum Kisebbségkutató Intézet, amely Duna-szerdahelyről a Pozsony mellett található Somorjára helyezte át központját, de nem kerül bemutatásra az intézmény levéltára, amely őrzi a magyar kisebbség pártjainak, politikai mozgalmainak iratanyagait. A tudományos élet legjelentősebb magyar kiadója a Kalligram az 1990-es évek végén a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetével közösen Dialógus Könyvek keretében a történetírás tárgykörében számos magyar és szlovák szerző művét két nyelven jelentette meg, ami szintén elkerülte a szerző figyelmét.

A kisebbségtörténet-írásnál a magyar és szlovák történetírás terminológiai problémáival szembesülünk. Hlavičková a szlovák történet-

írásban jelentkező Uhorsko és Maďarsko fogalmakkal kapcsolatban az angolban nem jelentkező eltérő fogalmakkal találkozunk. A szlovák történetírás fogalmilag megkülönbözteti az 1918 előtti és utáni Magyarországot, az előbbi multietnikus államra az Uhorsko, míg az utóbbi zömmel egynemzetiségű államra a Maďarsko fogalmat használja. Hlavičkova az angolban szlovák analógiára a nemzetiségek megjelölésére is konstruált fogalmat, a *Magyart* nehezen különbözteti meg a *Hungariantól*, ezért ebből a kettős fogalomhasználatból a tanulmányban néha zavaros fogalmi magyarázat származik.

A tanulmány végén Hlavičkova a fejezet címében jelentkező ellentmondást és a szlovák történetírás problémáját is abban látja, amely végig kíséri az egész tanulmányt, hogy Szlovákia történelme vagy a szlovákok történelmének a megírása a szlovák historiográfia feladata. A szlovákok történelmét nemzeti, míg Szlovákia történelmét interetnikus keretek között lehet megírni. A kettő közötti őrlődés jellemezte az 1990-es évek szlovák történetírását. Szélesebb időszáv a jelen évtized műveinek ismeretése kívánatos lenne. Az új irányzatok (társadalomtörténet, mítosz-kutatás, művelődéstörténet) megjelenésével már meghaladottnak tűnhet a jelenből visszatekintve az 1990-es évek politikatörténet központú szlovák történetírása.